

VITA

A MADÁCH-KUTATÁSOK EREDMÉNYEI ÉS E KUTATÁSOK TOVÁBBI FELADATAI*

Tisztelt Tudományos Ülésszak!

Nem akarok az első mondatommal megdöbbenést kiváltani azzal a kijelentéssel, hogy Magyarországon, az utóbbi évtizedet kivéve, Madách-kutatás tulajdonképpen nem is folyt, csupán Tragédia-kutatás: a Mű beárnyékolta az Alkotót! S miközben irodalomtörténészeink fáradhatatlanul keresték *Az ember tragédiájának* helyét a világirodalomban, elemezték rokonvonásait ezzel, vagy azzal az alkotással, magáról az alkotóról történészek több nemzedéke fogadta el kritikátlanul — és adta tovább is — a „beteg Madách” szemléletet, amely a következőkben összefoglalhatóan hamisította meg az utókor számára egy nagyszerű életmű és életpálya valóságát: „A súlyosan beteg költő visszavonult a társadalmi élettől. Betegsége miatt nem vett részt a szabadságharc eseményeiben sem.” A költő betegségét és befeléfordulását később a házasság kérdéskörével tetézték. Téma Madách körül tehát bőven akadt. De csak körülötte. Róla, a valóságban élt költőről nem vettek tudomást.

A felfedezést megillető örömet és elismerést kell magamtól elvitatnom, amikor kijelentem: szinte hihetetlennek tartom, hogy száz éven keresztül senki nem lapozta át Nógrád megye levéltárának közigazgatási iratait, Madách Imre katonai főbiztos „levéltárát”, senki nem látta előttem 1964-ig azokat az iratokat, amelyek a szabadságharcos, a forradalmár vérpiros

* Elhangzott a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és Magyar Irodalomtörténeti Társaság tudományos ülészakán, Salgótarjánban, 1973. május 21-én.

színeivel festették át a százesztendőös holt-halovány Madách-portrét.

De a Madách-kutatások öröklődő „hagyománya”, úgy tűnik, igen erős! 1964-ben, Balassagyarmaton jelent meg a *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez* című forráskiadványom. Igaz, külsejét tekintve és terjesztésében provinciális kiadvány volt. Nógrádban még ismerték és ismerik, Budapesten azonban már nem. Jogos lenne talán — e tapasztalatok birtokában — megkérdeznünk a Madách-kutatókat, a középiskolai tankönyvek íróit: vajon figyelemmel kísérik-e a Madách szülőföldjén folyó kutatásokat? A kérdés így folytatódik: hogyan lehetséges, hogy csaknem egy évtizeddel az említett okmánypublikáció megjelenése után tankönyveinkben még mindig a sokéves tévedésekkel tarkított, túlhaladott Madách-portré éktelenkedik?

Második gondolköröm az 1848/49-es Madách Imrével kapcsolatos. Nem szeretném itt tíz éve megjelent munkám megállapításait ismételni. Ezért engedjék meg, hogy ezúttal mellőzzem Madách Imre, Nógrád megyei katonai főbiztos szabadságharcos tevékenységének bizonyítását; hogy mellőzzem az akkori főbiztosi cím tartalmának és feladatkörének elemzését, amely — frissebb fogalmaink szerint — nagyjából a területi kiegészítő parancsnok és a hadtápfőnök együttes tevékenységét foglalta magában. Mivel célom az volt, hogy a betegsége ellenére hősies is munkát végző, végezni tudó és akaró költőt láttassam Madáchban, s mert a közelmúlt egyik, éppen Nógrádból származó közleményében a divatos „deheroizálás” egyik jelét véltem felfedezni, ezért a költő életének csak az 1848/49-es szakaszára kívánok néhány szóval kitérni.

Belitzky János, Salgótarjánban élő kollégám és barátom *Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez* című, a Palócföld 1971/4. számában megjelent cikkében ismerteti a megyei forradalmi tisztikarnak a császárra való felesküvésének eseményeit. Az eskütevők között Madách, a forradalmi katonai főbiztos is szerepelt, sőt az eskü letételére Pál öccsét, a megye aljegyzőjét is rábeszélni

igyekezett. Belitzky úgy véli, hogy Madách 1849. április 11-ig, a megyeszékhely felszabadulásának napjáig viselte a katonai főbiztos hivatalát, sőt új funkció vállalásával — árvaszéki ülnöki tagsággal — is tetézte szolgálatait. Arra nézve azonban — jelenlegi ismereteink szerint — semmi adat nincs, hogy Madách a császári csapatok bevonulása után tevőleges szerepet vállalt volna az immár Habsburg-hű és katonai jellegű közigazgatásban. Jól ismerte a Honvédelmi Bizottmány határozatát arról, hogy „aki az ellenség vagy annak biztosításából hivatalt elvállal, az hazaáruló. . . aki törvényesen már az előbb megkezdett hivatalát az ellenség uralma alatt folytatja, az minden tettéért személyesen felelős a nemzetnek. . . ha a népet az ellenségnek való hódolatra unszolja, akár adófizetésre, akár élelmiszerek kiszolgáltatására kényszeríti. . . az ily embert a nép nemcsak tisztviselőnek ne tekintse, hanem rablónak, fosztogatónak, hazaárulóknak nézze, s vele eszerint bánják”.

Madách a szükségből letett eskü után szabadulni igyekszik hivatalának viselésétől, tehát a Honvédelmi Bizottmány utasításához tartja magát. A kritikus napokat követően Madách azonnal hozzákezdett a „végelszámolás”-hoz. Mint katonai főbiztos jelentős anyagi és tárgyi értékek fölött rendelkezett. 1849. március 20-án a katonai kiadásokról előterjesztett elszámolásában Alsó- és Felsőludány részére összesen 502 forint 48 krajcár visszafizetését rendeli el. Az összegeket a nevezett községek a forradalmi közigazgatás idején fizették be, Madách 1849 márciusában már a felesküdtött megyei hatóságot terheli meg a jelentős összeg visszafizetésével. Ebben az esetben tehát a megkezdett hivatal olyan folytatásával találkozunk, amelyben Madách a nemzet iránti felelősséget úgy reprezentálja, hogy okot, lehetőséget keresett és talált a császári megyei hatóság pénzügyi helyzetének több mint félezer forinttal való súlyosbítására. Mai szóhasználatnál cselekedetét szabotázsnek nevezzük, s ha az osztrák megszállással kapcsolatban Madáchot valamiért hibáztatni lehet, úgy azért, hogy nem maradt továbbra is helyén.

Utolsó intézkedése — a jelenleg feltárt iratanyag alapján —

1849. március 25-én kelt, a helytelenül használt tiszti fuvarok és előfogatok árának megtérítése tárgyában. Hogy ezután, április 11-ig mit csinált, nem tudjuk. 1849. április 11-én Nógrád székhelyét, Balassagyarmatot a honvéd- és a gerilla-egységek visszafoglalták. Belitzky szerint ekkor Madách „az utolsó hónapok eseményeiből kiábrándulva visszahúzódott Csesztvére”. „A visszahúzódás” további okaként megemlíti, hogy a Kossuth által kinevezett nógrádi kormánybiztos, Repetzky Ferenc 1849. április 14-én, Egerben kelt kiáltványában hazaárulónak minősítette a Majthényi László királyi biztos vezetése alatt működő megyei tisztikart, melynek Madách is tagja volt. Madách és a hazaárulás? Mennyiben indokolható a ma történéskének bírálata, amikor az eskütételt „kétségtelenül oppor-tunista jellegű”-nek nevezi? Miért fejezi be Belitzky vizsgálatait 1849 áprilisával, Madách állítólagos visszavonulásával? Ha a korszak emberének megítélésében a forradalomhoz való viszonyt választóvíznek tekintjük, akkor elemezzük végig az egész korszak dokumentumait!

Madách Imre 1849. június 6-án a forradalom és szabadságharc egyik legrámaibb és legradikálisabb felhívását írta alá. Az egykori katonai főbiztos Nagyoroszi, Horpács, Berinke, Berki és Tereske népét szólította fegyverbe abban a helyzetben, amikor „az elűzött zsarnokság, alávaló ármánya utolsó segéd-eszközéhez készül folyamodni” — a betörő cári csapatokról van szó. „Hadseregünk nagy és vitéz, ha a nép is gyámolítja, győzhetetlen. A kormány tehát a betörés esetére általános népfelkelést rendelt. . . s parancsolta, hogy ha az eset beállna, készen legyünk, ne akkor kapkodjunk mindenhez.” (A felhívás eredetije lappang, 1911-ben megjelent nyomtatott szövegének egyetlen ismert példánya Balassagyarmaton, Szabó József magángyűjteményében található.) Ezzel ismét megkezdődött a forradalom katonai főbiztosának hadfelszerelő szerepe, amit becsülettel végigvitt, végigharcolt. Az a Madách-portré tehát, amelyet 1964-ben okmánypublikációmban megrajzoltam az olvasó számára, új vonással egészülhet ki.

Madách résztvétele „beteges állapota ellenére” a forradalom

és szabadságharc eseményeiben, bizonyításra immár nem szorul. De népszerűsítésre, a közvéleménybe való átvitelre annál inkább.

Az 1850-es évek elején Madách szervezője volt egy újabb Habsburg-ellenes felkelésnek. Letartóztatására is valószínűleg ezért került sor, illetve: Rákóczy Jánosnak, Kossuth egykori titkárának Madách letartóztatásában olyan szerepe lehetett, hogy benne az osztrák hatóságok nem az egykori titkár személyét látták elsősorban, hanem összekötőt az emigráció és az újabb hazai forradalmi csoportok között. Madách vonatkozó szerepének kutatásával több történészünk foglalkozott. Azon okmányok számát, amelyekre Lukács Lajos az abszolutizmus-kori Habsburg-ellenes mozgalmakról írott könyvében utalt, Spátzay Hedvig, a Hadtörténeti Intézet Levéltárának munkatársa bővítette ki. Meg kell jegyeznünk, hogy a Madách-per mindmáig nem került azonban elő, így a történeti kutatásnak a közvetett forrásokra kell nagyobb figyelmet fordítania.

A forrásokat említve eljutottam a további Madách-kutatások feladataihoz. E feladatokat akár pontokba szedve is felsorakoztathatjuk:

1. Mi lett a sorsa, mi a története azoknak a fegyvereknek, amelyeket Madách a családi hagyomány szerint is — nógrádi birtokán rejtett el?

2. Rákóczy János vajon valóban az emigráció és a hazai szervezkedések közötti összekötő szerepét játszotta vagy csupán a hatóságok elől bujkált?

3. Madách Imrének az 1850-es évek szervezkedéseiben játszott szerepére vonatkozó és feltárt iratokban számos mellékmozzanat érdemel figyelmet. Így például vizsgálat alá kell vonni minden személyt, helységet és eseményt, amelyekre és akikre utalás történik. E ponton nélkülözhetetlenek tartjuk a helytörténeti kutatás bevonását.

4. Az eddigieknél alaposabb forráskritikával kell élnünk, amikor Madách Imrének és baráti körének szellemi kapcsolatait kutatjuk a kor mozgalmában.

Míndezen — a Madách-kutatás igényei szempontjából korántsem teljes — feladatok akkor valósíthatók meg eredményesen, ha létezik olyan fórum, amely szervezi, koordinálja a kutatásokat, amelyek sokhelyütt, több műhelyben párhuzamosan folynak. Minthogy e kutatások bizonyára számos ismeretlen okmányt hoznak felszínre, a kutatási eredmények közlésére javasolom, hogy Nógrád megye Tanácsa — ne csak a kerekébb évfordulók esztendejében, hanem — évenként adjon ki a megye más kulturális szerveivel együttműködve Madách-enlékkönyvet! Ez tartalmazná az elmúlt év új eredményeit a legkisebb közleménytől a tanulmányokig, s alkalmat adna a nézetek ütköztetésére is.

KRIZSÁN LÁSZLÓ

MADÁCH FIATALKORI DRÁMÁI MAI SZEMMEL ÉS MAI ÁTDOLGOZÁSBAN*

Köztudott, hogy egészen a legutóbbi időkig irodalomtörténetírásunk a *Tragédián*, *Mózesen* s a *Civilizátoron* túl nem igen bocsátkozott a Madách-drámák elemzésébe. Nem volt kivétel Riedl Frigyes sem, aki 1912 tavaszán tartott egyetemi előadásában e hármasszoros bemutatása után röviden megjegyezte: „Madách többi műveit nem érdemes behatóan tárgyalni. *Mária királynő* és *Csák végnapjai* c. történeti tragédiáinak nincs irodalomtörténeti értékük.”¹ S most nézzük a közelmúlt színházi krónikáját: 1968 óta szinte minden év meghozza az eltemetettnek hitt művek valamelyikének feltámadását: 1968-ban először láthattuk a *Csákot* Keresztúry Dezső újjáírásában, 1970-ben a *Mária királynőt* Gyárfás Mik-

* Elhangzott az MTA-n rendezett Madách-ülésszakon, 1973. február 8-án.

¹ RIEDL F.: *Madách* — Bp. 1933. 120. (Magyar Irodalmi Ritkaságok)

lóságban, végül 1971 őszén a veszprémi színiévad a *Csak tréfa* friss adaptációjával, Hubay Miklós munkájával indult.

De hát mi történt itt? Riedlék ítélőereje mondott csődöt, vagy kortársaink szállították le indokolatlanul a mércét? Végleges válasz kimondása előtt fussunk át egy-két megfontoláson.

Több mint négy évtizede benne élünk az epikus dráma szöveggéjében, fogékonyra váltunk ez irányzat hajdani előfutárai iránt. Napjaink számos ünnevelt színpadi szerzője — pl. Brecht, Hochhut, Peter Weiss — a Richárdok s Henrikék történetét feldolgozó „krónikás” Shakespeare-től meg a fiatal Goethe-től, Schillertől vett dramaturgiai leckéket. Kétségtelen, hogy ők voltak — olykor Victor Hugoék közvetítésével — Madách mesterei is! A *Mózes*t a múltban nem épp dicsérően nevezték dramatizált eposznak, s bár ez az elnevezés a *Csákot* s kivált a *Mária királynőt* már nem illeti meg, utóbbiak is erősen Shakespeare királydrámáit követik. A históriát akarják megszólaltatni, mellékszereplőiknek nincs egyéni arcuk, színhelyek sokaságán, évek hosszú során hömpölyögnek végig. E stílust Madách aránylag sok művészi hibával, színpadtechnikai gyarlósággal bontotta ki zsengéiben, ami nagyon elősegítette a kedvezőtlen fogadtatást. Ám tökéletesebb megvalósulás esetén is alig felelhettek volna meg Riedl, valamint a hazai századvég ízlésének, amely a *Mózes*nek is inkább csak a fontos hazafias mondanivaló okán bocsátott meg. E nemzedék nem annyira Shakespeare-en nőtt fel, a romantikát lefékező, klasszicizáló francia polgári dráma volt a mindennapi kenyere, ünnevelt mestere pedig Ibsen, aki technikában maga is a franciák tanítványának számított.

Más a helyzet a *Csak tréfával*. Ebben a mai dramaturgot a nagyfokú játékoság s a keserű alaphang különös vegyülése ragadhatja meg. Meglepő, és messziről Pirandellóra is emlékeztethet az, ahogy Zordy nyomban színpadra viszi életének még le sem zárult válságát.

A polcon porosodó drámakötet holt kincs, kialudt lámpa. De a lámpa sem világít mindig egyformán: olaja lehet avas, silány, buráját is választhatjuk hibásan. Magyarán: nem minden

drámai emlékünket, Madách-darabunkat érdemes elővenni, aztán a korszerűsítés módját, kellő mértékét eltalálni sem könnyű. A még erősen önállótlan, kínosan dadogó *Commodussal*, *Nápolyi Endrével* kár lenne bajlódni, s ezeknél csak fél lépéssel áll magasabban a *Mária királynő*, noha a költő jövőre érdemesnek tarthatta, mert férfikorában (1855) sokat igazított rajta. Madách szerint Nagy Lajos leánya feláldozta Forgách iránti szerelmét, hogy a trónt megtarthassa. Mária boldogtalan lett, szakított női hivatásával, mégsem valósulhattak meg tervei: magát meg országát át kellett adni Zsigmondnak, a rossz férjnek és léha uralkodónak. A fiatal Madáchot voltaképpen a nőiség tragikumba torkolló lélektana izgatta, de mint zsenge drámaíró nem tudott kora megkövült előírásaival szakítani: érdektelen, túlzottan széles történelmi háttérrel vázolt, s a száraz krónikát itt-ott egy szélső romantikus lázadó (pl. Palizsnay) bizzar kitörésével színesítette.

Gyárfás karcsúbbá, zártabbá tette a szerkezetet, jobban érezte benne bűn és bűnhődés komor mítoszáét, azonban Mária alakja nála sem él valódi drámai erővel. Végeredményben nem látjuk világosan, kinek áldozata elsősorban: saját nagyravágyásáé, a korabeli szokásoké, Zsigmond cinizmusáé, vagy hatalomvágyó anyja a vétkes? A szembenálló erők tisztázásának híján, a még mindig fennálló zsúfoltság közepette Gyárfás Miklós átformálása csak részleteiben sikeres, egészében látványosság maradt. Mária jövőjét csupán álomban látja — Ádámmal hasonlóan. Csakhogy a látomás *itt* nem terhes gondolatokkal, századunkra utaló analógiákkal. A színpadkép óriás ágyat mutat, s mintha ez már determinálna: az átdolgozás megtelik erotikával. Egyes megoldások költőiségét nem vitatjuk, ám az effajta füllelt modernség nagyon messze esik Madách világától, amely mindenütt emelt, szublimált, sőt az elvontság veszélye fenyegeti.²

„Nincs többé Caledonián / Nép, kit te felgyújts énekeddel”

² Az átdolgozás megjelent: GYÁRFÁS MIKLÓS: *Madách színháza* — Bp. 1972.

— Arany János szólítja meg így az *Ősszel* végén Ossziánt, és ez a két sor a *Csák végnapjainak* is mottója lehetne. Dús elégius hangulata van e műnek, ezért a *Mária királynő*nél igazabb költőiséget áraszt, ámde a szorosan vett drámai erények ebből is hiányzanak. Hiányzik belőle az igazi konfliktus villamossága. Róbert Károly csupa ádáz ellensége, s nem pedig méltó ellenfele a Felvidék urának: erkölcsiékben-szellemiekben törpe marad hozzá képest. Kezdeti harciasságából is veszít, később már bérgyilkossal kívánna legnagyobb ellenlábásától megszabadulni. Visszás hatást tesz ránk a mindenáron fölkelésre buzdító Csák makacs ragaszkodása törvényes jogcíméhez. Számára Erzsébet „egy halvány leány az, / Ki egy nép életét s minden jogát személyesíti”. Az Árpád-sarj kolostorba vonulásával annál érthetlenebb Csák Máté lemondó gesztusa, mert a Zách-nemzetség kiirtása után következik be, amely friss gyűlöletet ébresztett az Anjouk ellen.

Keresztury Dezső a szembeötlő hibákat főként a király súlyának megnövelésével akarta eltörölni. Az elgondolás logikus: az új hazájához ragaszkodó, bölcs és becsületes Róbert már nyom a latban, még a lázongó nemzeti hős ellenében is. E megoldás a Madáchnál nem kellően indokolt Csák Máté-i rezignációt egészen más megvilágításba helyezi. Most már nem a jogalap elvesztésének, a vezér testi hanyatlásának, még csak nem is mindenfelé megfogyatkozó hazafias ellenállásnak következménye ez, hanem elsősorban maga előtt is titkolt rádöbbenés a király vonzó, jövőt ígérő politikájára.

E művészi nyereségért súlyos árat kellett fizetni. Az új felfogás egybeesik a modern történelemszemlélettel, ám igen erősen szembeáll a Madáchéval, aki a reformkor Habsburg-ellenes nacionalizmusának hódolva nagy bajok kútforrását látta az idegen dinasztiákban. Ezt az alapvető szemléleti különbséget nem lehet eldisputálni, viszonylagossá tenni, amivel Dersi Tamás próbálkozik *Thália magyarul tanul* c. kötetében.³ A dráma e tekintetben félreérthetetlen és célzataról

³ DERSI T.: *Thália magyarul tanul* — Bp. 1971. 304–9.

— egyebek közt — határozottan tanúskodik a Zách-nemzettség üldöztetése: bennük a kompromisszum lehetősége bukott el, Csák tiltakozása kapott igazolást. Madách hőse nem ellenfele igazát, hanem kora feltartóztathatatlan hanyatlását látja be. A mondanivaló ellenkező előjelűre változtatása már nem egyszerű „újriformálás”, aminek Keresztury nevezi munkáját. Jobb lett volna új címmel is éreztetni a nagyarányú átdolgozás tényét, s az idegen király fölényét még félreérthetlenebbül kidomborítani.

Nem csak az eredetit tisztelő irodalomtörténész filológiai áhitata mondatja velünk ezt, hanem az esztétikai meggyőződés is. Mert az igényes új változat még nem mindenütt küszöbölte ki a régi koncepciót, ami a részletekben törésekhez vezet. Zsámbokréti jobbágynyúzó kalandja pl. inkább Madáchot igazolja, semmint Kereszturyt, aki „A védtelen paraszt, polgár, közember” támaszát kívánja elének állítani Róbert Károlyban. Az látszik itt, hogy a király nem bír saját féktelen híveivel. Túl merésznek, s még mindig megtorpanónak egyaránt mondhatjuk Keresztury *Csákját*, azonban módszerét nagyonis érdemes megjegyezni. Nem egyszerűen mai szemlélettel értékelték át Csák meg az uralkodó szembenállását, hanem a modern felfogásnak azon elemeit hangsúlyozta, amelyek Madách korától sem idegenek. Az átformálás során *Toldi estéje* alap gondolatát oltotta be a színműbe, Csák Máté Toldi Miklós hasonmása lett, a lovagkor romemléke, míg Róbert Károly Lajos király reformerszerepét öltötte magára.⁴

Mindez visszavezethet bennünket egy régi észrevételhez, amely most csak futólag említhető: Barta János Madách monográfiájában egykor kifejtette, hogy a nagy költőnek „a valóságos magyar sorsproblémák iránt csekély érzéke” volt.⁵ A *Csák végnapjai* arról tanúskodik, a fiatal Madách (s tán nemcsak a fiatal) érzéketlenül haladt el oly konfliktuslehetőség mellett, amely Aranyt mélyen megihlette. A függet-

⁴ KERESZTURY D.: *Régi drámák mai színpadon* — Katona József Társaság Jubileumi Évkönyve. Kecskemét, 1971. 118–19.

⁵ BARTA J.: *Madách Imre* — Bp.é.n. 9.

lenség és nemzeti jelleg megőrzése számára zavartalanul olvadt össze a haladás eszméjével, összeütközésükre nem gondolt.

Mózes, Csák végnapjai, Mária királynő azt tükrözik, miképp vívódott Madách tömeg s nagy ember, nagy ember és boldogság viszonyával, miben látta a nemzeti, politikai szabadság kivívásának föltételeit. Kivéve az elsőt, gondolati anyaguk nem gazdag, a mához szóló üzenetet valójában csak az átformálás tudta beléjük oltani. Az, hogy az utóbbiakra szintén ráesett a választás, túlnyomóan az epikus színház számára kínált lehetőségeikkel magyarázható. S még valamivel. Vonz bennük a félig elfeledett magyar múlt, a tiráda, a színes történelmi jelmez. Pedig a fiatal tehetség alkotói világánál vannak olyan területei, összetevői, amelyek legalább ugyanúgy (vagy még jobban) megérdemlik a reflektorfényt, mint az említettek.

Az ember tragédiája több színe is bizonyítja, hogy költői géniuszában a líra egytestvér az emberekben csalódott moralista iróniájával és szatírájával.⁶ Bírálva és leleplezés közben pedig nem is oly absztrakt már stílusa, mint általában hisszük. Könnyedén kapcsolja konkrét, életízű apró mozzanatokhoz embervoltunk időtlen komikumát és bűneit, akár az athéni, prágai vagy londoni jelenetben. Gúnyjában, kiszólásaiban van valami korát megelőzően intellektuális — ezt még botorkáló korai színműveiről is elmondhatjuk. Széphalminé a *Csak tréfa* derekán figyelmezteti leányát: udvarlót úgy váltogassa egymással, mint a kiolvasott regényeket „...végzéd a regényt És végy jókedvvel ismét mást elő”. Mire a pattogó válasz: „Shakespeare után német komédiát”, ami Zordy nagy fölényére céloz. Ugyanitt *Az elveszett alkotmányt* meg *A falu jegyzőjét* megelőzve pellengérezi ki a szerző a köpenyforgató álliberalizmust. Azt keressük, hogyan vélekedett a demagógiáról? *A civilizátorban* Stroom egész skáláját éneкли végig a

⁶ HALÁSZ GÁBOR: *Bevezetés* — Madách Imre összes művei. Bp. 1942. 8. Cikkem témájával foglalkozott az Irodalomtörténeti Társaság 1972 márciusában megtartott pécsi vándorgyűlése is. Lásd KULIN FERENC vitaösszefoglalását az It 1972/4. számában, továbbá NAGY PÉTER tanulmányát: Kortárs, 1972/8. sz. 1292—300.

filozófáló, jogászkodó, ígérgető politikai blöfföknek. Derültebb pillanataiban Madách szelleme eljut a felszabadult játék pólusáig, amiből egy csöpp a *Csak tréfa* álarcos kergetőzésébe is belekerült. De amikor Zorzy Lorán színpadra viszi az ellene szótt cselszövést, akkor nem játszik, hanem úgy akarja megzavarni intrikusok s álbarátok lelkét, mint nagybátyját Hamlet a Gonzago-jelenettel.

Hubay Miklós átdolgozása összefogott és élvezetes, anélkül, hogy az alapszövegtől a dráma nagyobbik felében messze távoznék. Megtartja a mű fő komponenseit, a moralizáló, társadalombíráló helyzetkomikumot, amelyet előnt a csalódott idealista friss pesszimizmusa. Jól teszi, hogy felfokozza az álarcosbál kavargását, s megcsipkedi a fiatal apostol szónokiaságát, emberismerethiányát — ennyi, s még több is megengedhető a „portalanításban”. Nem változtatott „újjáírás”-a a romantikus meseszövésen sem. Sőt mintha a kelleténél jobban is vonzódott volna a kiélezett meghökkentő helyzetekhez. Madáchnál kényelemszeretet meg anyai parancs viszi az úrikisasszonyt érdekházasságba. Hubaynál ugyane szituáció még a vénecske udvarló álöltözetben végzett csábításával is bővül — fölöslegesen.

Jóval problémátikusabb ennél az új változat utolsó negyede, amelyben az átírás a felajzott szenvedélyű, ma már teatrálisnak ható fordulatokat (jóbarátok gyilkos párbaja, szerelmesek végső találkozása a halál küszöbén) mind a szereplők rögtönzött színjátékává változtatja. Pirandellói jelenetsort pergetett le Hubay Miklós — reformkori nyelven, madáchi indulatokkal. Azonban a *Csak tréfa* még halványan sem előlegezi a *Hat szereplő szerzőt keres* eszmevilágát. Lorán nem arra gondol, hogy a játék megadhatja a végső kiteljesedést a reális körülmények közt befejezetlen sorsoknak. A színpadon nem a jövőt, a lehetőséget kutatja, hanem a közelmúltat játszatja le. Nem töpreng, nem kísérletezik, tettehez még vékonyka bölceleti alapot sem teremt. Akció a célja, nevezhetjük akár sokkolásnak is. Nem Pirandellohoz közelít a húsz éves Madách, inkább a Hamletot visszhangozza — valószínűleg öntudatlanul. Azt

már pusztán jelezni tudjuk, hogy e túlon túl korszerűsített darabrészlet hézagos, egyes szereplők viselkedése benne megmagyarázatlan, csaknem megmagyarázhatatlan (pl. a „megölt” Jenő menyasszonyának magatartása Loránnal szemben stb.).

Amikor a rejtettebbet s hozzánk mégis közelállót keressük a másodvonal drámái közt Madáchnál, lehetetlen arra nem gondolni: a hagyományos színház korántsem az egyetlen tolmácsolási lehetőség napjainkban. Az inaséveit töltő fiatal géniusz sok sutasága kevésbé zavar hangjátékká átdolgozás esetén, mint színpadra állítva. Egyáltalában: Madách konkrétságtól eltávolodó képzeletéhez nagyon is alkalmas médiumnak kínálkozik „a láthatatlan színház”, a rádió drámai produkciója.

NAGY MIKLÓS

KELETIEK NYUGATON

KÉT MAGYAR KÖLTŐ PÁRIZSBAN, 1908-BAN

Ady Új versekjének hatása nemcsak abban állt, hogy megváltoztatta az irodalmi ízlést. Átalakította az emberek gondolkodását, kitágította látóhatárukat, megnövelte az élettel szemben támasztott várakozásaikat is. A változás egyik tünete volt, hogy a lelkek Párizs felé fordultak. Kisfizetésű fiatal vidéki tanárok, hacsak valami vágy mozgott bennük egy magasabb élet után, nem nyugodtak, míg össze nem koplalták egy néhányhetes párizsi út költségeit.

1908-ban többek közt két tehetséges fiatal vidéki költő vágott neki az útnak: Bodor Aladár és Oláh Gábor. Mindketten úgy gondoltak a francia fővárosra, mint valami Szentföldre. Adyval csoda történt Párizsban, ők is a költészet lovagrendjébe avatódnak ott. Úgy képzelték, hogy ott szebb világ

és élet tündököl, s meg kell ismerniök, ha teljesebb emberek akarnak lenni. Mindketten jövő nagyságukról álmodtak, s azt hitték, hogy az út Párizson át vezet. Oláh azt hitte, hogy még jobb verseket fog írni utána, Bodor meg akart merülni a Nyugat kultúrájában, hogy aztán hazahozzon abból egyet s mást Magyarországra. Kelet és Nyugat, egyiküknek sem az agrár-feudális és az ipari kapitalista társadalmat jelenti, hanem két mitikus valóságot, mely fölötté van a gazdasági, társadalmi tényeknek. Párizs határában Oláh Gábort furcsa láz csapja meg. Felizgatott fantáziája a jövőjéről álmodik:

„Színpad és dicsőség, színpad és hatalom — mindig csak ez incseleg a lelkemmel.” (*Keletiek Nyugaton* — Debrecen, 1909. 18.)

Bodor Aladár pedig:

„Ez már francia föld. . . mintha friss keresztvíz csordulna hátunkon végig, megborzongunk fölségétül, szemünk előtt mintha valami szikrázó rakéta suhanna föl s fülünkben a piros-fehér-kék zászlók szárnya csattogna. . .” (*Keletiek Nyugaton* — Losonc, 1909. 65–66.) Majd: „Ott a világ bíboros királynője: Párizs. . . Ha kimondom nevét komolyan, ünnepélyesen: az ajkon bíborpalásttal, aranyfényben lép ki a szó; ha kimondom vággyal és sejtelemmel, remegő selyemsuhogásban lép elő, és illatos és forró lesz tőle a levegő. . .” (Uo. 68.)

Keletiek Nyugaton címen mindketten beszámolnak élményeikről. Tóth Endre, aki egy Oláh Gábor-monográfián dolgozik, kis tanulmányt írt hőse életrajzáról (It, 1972. 696–713.). Sajnálom, hogy nem élt az alkalommal s nem kor-dokumentumként, a századelő jellemző és szép színfoltjaként elemzi a könyvet. Elsősorban azt figyeli, hogy Párizs milyen hatást tett Oláhra. Nem azt vizsgálja, mi az, ami hasonló a két költőben s jellemző a korra, hanem hogy melyik szereti jobban Adyt. Egy-egy tekintetet ugyan Bodorra is vet, de oly szeretetlenül, hogy ennek arcképe meglehetősen eltorzul. Jellemző pl. hogy Bodor *Magyar dalos Szentgallenben* című érdekes szép költeményéről, mely a Nyugathoz való viszonyunk egy új oldalát mutatja meg, a kozmopolitizmus elítélését, melyben azonban ott ég az imádat is a nyugati kultúra

íránt, annyit mond jellemzésül, hogy „hosszú vers”. (It. 1972. 698.) Így kénytelen vagyok Bodor arcképét helyreigazítani. A filológiai pontosság parancsára teszem ezt, de nem tagadom, hogy nem is vagyok teljesen elfogulatlan a dologban. Bodor tanárom volt a gimnáziumban, csodálatom és rajongásom tárgya, s utóbb is mindig a legnemesebb jellemnek, legmelegebb és legtisztább szívű embernek ismertem, minden alacsony indulattól mentesnek, a gyengédség és hősiesség megtestesítőjének.

Mivel Tóth Endre a két költőt rendszerint Bodor rovására veti össze, s emléke méltatlanul feledésbe is ment (a *Hét évszázad* is ismételten elköveti azt a mulasztást, hogy egyetlen verset sem mutat be tőle), legyen szabad egy-két vonást berajzolnom elhomályosult portréjába. Tóth Endre elsősorban Adyhoz való viszonyukat veszi szemügyre, ezt is sajnos csak Párizsban tett nyilatkozataik alapján, pedig ezek igazi értelme és mélysége csak úgy mérhető le, ha nemcsak azokat, de a két költő egész egyéniségét ismerjük. Ha pl. tudjuk, hogy Oláh Gábor írta 1908-ban a magyar irodalom enyhén szólva legsekélyesebb szocializmus-ellenes versét (*Kutyák lázadása*), ha tudjuk, hogy 1909-ben, mint tragikomikus megalomániájában Adyval rivalizálni akaró költőt, Rákosi Jenő be tudta fogni Ady ellen vonuló harciszekerébe, 1920–21-ben pedig már kiütköztek rajta a későbbi jobboldali népi írók összes reakciós vonásai (*Fekete angyal* c. regénye, 1922. stb.), — ezzel szemben Bodor 1906-ban (14 éves voltam), kezembe adta az országszerte csúfolt és gyalázott Ady *Új versek*jét, 1907-ben *A szocializmus nevelési irányezsméi* címen értekezést írt a losonci gimnázium értesítőjébe, 1909-ben a gimnázium rajztermében lelkes előadást tartott Adyról és az új magyar líráról (amit akkor aligha tett meg más gimnáziumi tanár az országban), s Ady Dózsa-verseit szavaltatta egyik osztálytársammal, Darvas Jánossal (Darvas Iván édesapjával).

1906-ban, mikor még jóformán a nyomdafesték sem száradt meg a könyvön, Adyról országszerte csak csúfolódást és szidalmat lehetett hallani, s még Schöpflinben és Hatvanyban is

fenntartások éltek vele szemben, Bodor *Úti levelek Erdélyországból* c. könyvében így írt a költőről:

„A révi barlang alakzatai révén vitám támadt Gáborral [Oláh Gáborral — K. A.] az Ady Endre poézisééről. Tudom, hogy ti debreceni poéták bokkrétája dühösen idegenkedtek tőle, de én legmagasabb színvonalú poétáink közé számítom. Amint e barlang fölfedezője a csodás rejtelmes úton bevilágított a föld mélységeibe, úgy tárt ő föl rejtelmes úton új mélységet a modern emberi természetben. Új, még nem látott vonásokat hozott bennünk öntudatra. — Perverzus, de zseni.” (Losonc, 1906. 9. 1.)

Nem akarom Bodort forradalmárnak feltüntetni: világnézetének magva az izzó magyar nemzeti érzés, de feltétlen humanizmusa megóvta őt a nacionalizmustól. A *Keletiek Nyugatonban* ezt írja:

„Bár az anarchiát tartom a társadalmi rend végcéljának, mégis komolyan szocialista vagyok.” (150.)

Megvallom, azt hiszem, a szocializmusról akkor csak távoli sejtései voltak, a marxizmussal tudtommal soha életében nem foglalkozott, s a munkásmozgalomban nem vett részt; de másfelől 1910-ben Losoncon szocialista népgyűlésen állt ki az általános titkos választójog mellett, még hozzá egy közismert szlovák öntudatú ügyvéd, Bazovszky Lajos társaságában. Elveihez hű, példátlanul bátor magatartása miatt büntetésből végigdobálták Magyarország fele gimnáziumain. De ő mindig ugyanaz a haladó szellemű ember maradt: 19 után előbb minisztere, gróf Klebelsberg ellen írt Alagya Dalár álnéven satirikus verseket, majd a fasizmus közeledtekor szociális érzéstől fűtött költeményeiben támadta az országvesztő uralkodó osztályok bűneit. Nyilvánvaló, hogy neki nem kellett Párizsba mennie az Ady-hívővé váláshoz, s hogy közte és Oláh Gábor között ki fogadta tisztább és melegebb szívvel Adyt.

Tóth Endre mégis azt állítja, hogy a Párizsba utazó költők (tehát Bodor is) „irigykedéssel vegyes érdeklődéssel” figyelték és fogadták Adyt (It. 1972. 704.), hogy Oláh és Bodor „mintha nem volnának tudatában az Ady rendkívüliségének” (uo.),

hogy Bodor „két oldalon keresztül medítál Ady költői zsenijéről, igen felemás módon értékelve. Egyik mondatában magasztalja, a következőben lesajnálja”, Oláh viszont „feltűnő rokonszenvvel s Bodornál sokkal megértőbben és hozzáértőbben vall Ady Endréről” (uo.). Bodor „elmékedése Ady jövőjéről és követőiről számunkra érdektelen” (It. 1972. 707.). Mindez már az elmondottak után sem hihető, de mivel Bodor könyve annakidején egy kis losonci nyomdában jelent meg, s ma már teljességgel megszerezhetetlen, engedtessek meg cáfolatul Bodor szavait idéznem:

„Adyval voltunk ma délután. Ady, olyannak ismerem, tudja, hogy az életnek elérhető értelme: az illúzióban rejlik. Ezt keresi ő nagyszerű mámorokban, soha el nem pusztítható megújuló nagy bizakodással. . . Adyról azt vallják némelyek, hogy a franciáktul tanult. Oktalan beszéd. A költő épp úgy nem tanulhatja magát a költészetet, mint a születést. Sőt fordítva: Ady, mert velük némileg rokonnak született, azért keresi föl azokat, akiket neveznek francia dekadenseknek is. — Ady sok szerencsétlenséggel és sok szerencsével született. Született dölyfös úri gesztusokkal, puha, asszonyos testtel, amellyel nem tud szenvedélyes lenni, elragadtatni, akarni; csak sóvároggni tud, de nem tud nagy érzést, telítőtő gyönyört s kínt érezni. Boldog Menenius Agrippánál a gyomor, nála a fej evett el mindent a többi tagok elül. Oly szörnyű világossággal lát, hogy maga iszonyodik tőle. (Bolondul tetted Ady Endre, hogy Párizsba jössz; itt se fogsz jóllakni, kiábrándulsz, mi marad neked azután?) Amit Ady a magyar irodalomban csinált, az minden elődök, sőt minden utódok dacára méltán fűződik az ő nevéhez: ő a legmáibb lelkűnek születve: magához híven a legmegfelelőbb új formát megalkotta. Én ezt új fogalom-zenének, vagy fogalom-foltok festésmódjának nevezném. Mint a modern zeneszerzőt, vagy festőt: csak egész egységben szabad őt vizsgálni. De szegény Ady Endre, míg nem sajnállak azoktól, kik meglehetősen bolondnak mondanak —, sajnállak azoktól, kik meg fogják dicsérni metaforáidat, ki fogják bolhászni szavaid jelentésánát, stb.” (*Keletiek Nyugaton* 112–4.)

Később pedig ezt olvassuk nála:

„Az irodalomtörténet (egykor a pápaszemes is) meg kell, hogy adja Adynak a tőle el nem vitathatót. Ő a költészetünk legújabb korának megindítója (és így azt is ki kell állania, hogy zászló, bunkósbot legyen, hogy sípládába lopják, rubrikázzák). Amit a képzőművésze-

tekben az új impresszionisták, azt hozta ő meg a lírában: előbukkan-
tat a reszkető nyers márványbul forrón elővonagló alakokat; a vá-
szonra csapkod riasztó meglátással előkapkodott festékszíneket, mintha
a maga párolgó vérét, megdöbbsent velőjét csapná a vászonra a szívé-
bül, a csontjából; megpendít kínzó szívdobogásos hangfutamokat,
ormótlan, fogcsikorgató zokogásokat. Realizmus ez? idealizálás?
minek is tudni tán. . . realizál, mint a fekélyt is megfestő Verescsagin,
s egyben visszastilizál ősalakokra, mint egy asszír műépítő. — És
Ady Endre, bármily kevélyen visszautasítod a lehetőségét, fognak
a te országodba jönni belátható időben nálad nagyobb, klasszikus
kifejezők, de: te voltál az első, — ez a tiéd marad. — Nagy ára van
a te elsőségednek, az élet nagy molnánya kamatosan, irigyen meg-
vette rajtad a vámot, java lisztlángban, mikor a lelketed beőrölte.
Adatott neked legelsőnek és mindmáig legelőbbre látnod az időben,
de felőrölködő látó-beteggé túlfinomodott tested-lelked árán. Hanem
ne sajnáld a vásárt, becsülettel ki vagy fizetve csodálatos és soknya-
valyú embertárs. »És meg fogsz halni«, — hányan halnak meg rövi-
debb időre! Inkább azt jövendőlköm én neked, (elhülnél, ha hinnéd)
hogy későbben fogsz meghalni, mint szépnak remélted.” (Uo. 145 —
46.)

Félreérthetetlen sorok, de ha valakinek kétségei vannak még
a két költő magatartásáról, megerősíti az általam vázolt képet
Böloni György, aki annakidején szintén találkozott velük,
s Tóth Endre által is ismert soraiban így írja le őket:

„Erre az időre esik Oláh Gábor, Bodor Aladár és Baja Mihály
látogatása Adynál Párizsban. Mindhárman pályájukon félig-meddig
már elhelyezkedett emberek ők, s költők az akkori generációból
bizonyos kálvinista vidékies mellékízzel. Mind a hárman másként
nézték Párizsban Adyt, amint velük elszórakozott és politikáról,
irodalomról s legtöbbször önmagáról elvitázott. *Bodor Aladár ragasz-
kodással, melegséggel és a nagy költőnek kijáró hódolattal nézett rá.* Baja
Mihály, a kicsi, zömök református pap, bizonyos tartózkodó zsénnel
és felmelegedés nélkül. *Oláh Gábor* Debrecenben Ady kezdő éveinek
tanúja volt és nála *a pályatárs kritikás és méricskélő szemlélése vont szeme
elé ködöt. Irigység is lapult benne, itt-ott nyíltan is fullánkosodott.* [Az én
kiemelésem. K. A.] Ezért bombasztos kiszólásokkal, duzzadó szóla-
mokkal állandóan rosszul látta Adyt. Egy alkalommal együtt voltam
velük és figyeltem, hogy Ady a felé lövellő sugarakra miként reagál.
Mulatságosan nézte Baját, borozó, cimborás kedvvel Bodort és dacos
göggel, kihívó fölényvel Oláh Gábort. A három költő közeledésében
akaratlanul benne volt a vidéki kálvinizmus vizsgáztató számonkérése,

sőt rosszallása, amint a költő életét egyeztették a verseivel.” (*Az igazi Ady*, Magvető, 1955. 146.)

Úgy érzem, nincs szükség további bizonyításra. Szívesen vizsgálnám tüzetesebben Bodor pályáját és költészetét, de ezúttal csak azt éreztem feladatomnak, hogy megtisztítsam emlékéit a félreértésektől és megvédjem az igaztalan kicsinyléstől. Mert vétek volna veszni hagyni a századelő egy elragadó, nemes alakjának emlékeit.

KOMLÓS ALADÁR

JÓZSEF ATTILA, SZÁNTÓ JUDIT ÉS JÓMAGAM

Szólnom nehéz, de hallgatnom lehetetlen, amint néhai Szántó Judit följegyzéseit olvasom József Attiláról (*Kritika* 1972/7. sz.; Vértes György jegyzeteivel). Az eseményeknek, melyekről szól, gyakran szemtanúja, olykor cselekvő részese voltam; van úgy, hogy az egyetlen ma még élő szemtanú. A lapot, melyet József Attila *Szép Szónak* keresztelt el, együtt terveztük és indítottuk. Vele és mellette álltam, amikor elméje a legmagasabbra szökött és amikor összeroppant; megosztottam magányát, amennyire ember emberét megoszthatja, a költői látomásban, a logikai látomásban és a tébolyban. Ez rója rám a megszólalás kötelezettségét.

De lefogja a kezem a részvét és a kegyelet. A kegyelet nem Ő iránta, akinek már nagyon mindegy. Mindegy? Nem pontos meghatározás. Ha a másvilágról idefülelhetne, érdekelné minden amit magáról hallhat, bárki mondja is, bármi hangsúllyal; de úgy és csakis úgy, mint anyag egy olympusi fejtőrőre, mint egy izgalmas eszmecsere kiinduló pontja, amely legkevésbé attól izgalmas, hogy József Attila milyen rangjelzéssel fog belőle kikerülni. Ezen túl van. Túl azon, hogy elfogódottan kelljen szólnunk róla, mintha emlékeit bármi is megtépz-

hatná. A kegyelet inkább azokat illeti meg, akik iránt az elragadtatást hiába is erőltetnők.

★

Szegény Szántó Juditnak nem volt könnyű dolga. A lángelméből az jutott neki, ami nem láng, ha csak nem mert perzsel, s nem elme, ha csak nem mert megbomolhat. Följegyzésében, ez az ami csodálkozóba ejt, van néhány íróilag is sikerült pillanatfelvétel. Megelevenedik előttem Judit, ahogy munkájából hazatérve, majd hogy össze nem roskad a fűtetlen lakásban, de még fogalmaz egy panaszos levelet a háziúrhoz a kályha hiánya miatt s megmutatja Attilának. Attilának szemet szúr, hogy a „kályhát” *j*-vel írta, s nem éri be ennek kijavításával; „ülj le” — mondja komolyan Juditnak s éjszakába nyúló beszélgetésben szeretné rávezetni a törvényszerűsége, hogy miért írunk valamit *ly*-vel. Pihentető társaság nem volt.

Sok vesződése volt Juditnak Attilával s nem csoda, ha rettentő keserűség gyűlt föl benne boldog-boldogtalan ellen. Beletörődni abba, hogy a költőt, kinek közele emelte ki a szürkeségből, aztán megmásíthatatlanul elvesztette? Nincs olyan angyal, aki erre képes volna. Sem olyan, aki ne másban keresné a hibát párja elidegenedése miatt. Hogy Szántó Judit mindamellettt végérvényes és nyomtatásra szánt ítéletnek gondolta-e, ami most a nevében kiadatott, az legalább is kétséges. „A Szántó Judit által saját kezűleg javított példányt leánya, Szántó Éva hagyatékában találtam” — írja bevezetőjében Vértes György; nem tudhatjuk, hogy ha Judit tovább él, mit javítgat rajta még. De most már nem változtathatunk azon, hogy a följegyzés így jelent meg, dúsan megpikkelyezve Vértes György lábjegyzeteivel, melyek a személyi gyűlölködésnek ugyancsak kiadós példáit szolgáltatják, bár az egykori szoros személyi kapcsolat minden hitele és mentsége nélkül.

Szántó Judit a följegyzések tanúsága szerint gyűlölte József Attila nővéreit. A szegény néhai Jolán védelmére nem érzem magam hivatottnak — képesnek sem — s talán a fiatalabb

nővér, Etus, özvegy Makainé is kibírná a védelmem nélkül, de hogy Judit milyen lelkiállapotban gondolt vissza rá, arra mégis jellemző a visszaemlékezése első találkozásukra. Etus akkor az ágyat nyomta — nyolcadik vagy kilencedik hónapjában volt, úgy tudom —, s Attila bevitte hozzá Juditot és bemutatatta, Etus pedig kikecmergett párnái közül és vacsorát főzött nekik. De, folytatja Judit, Attila „falfehéren meredt a tálra”, amikor meglátta, hogy Etus paprikáskrumplit szolgál fel, jóllehet ő sajtos makarónit várt; micsoda gonoszság rejtőzhetett emögött! Később Etus pokoli „kuncogása” hallatszott az előszobából vagy a WC-ből. Azért nem jár neki jó szó, hogy kikel vacsorát főzni a betegágyból, de megrovás a „kuncogás”-ért annál inkább.

A kommunista illegalitás néhány esztendeje (1929–33) volt valóban József Attila életének az az időszaka, amikor sorsa leginkább forrott össze Szántó Juditéval, noha, tudtommal, boldog akkor sem volt mellette: részben azért nem, mert — legalábbis később így racionalizálta — Judit érezte vele, hogy elvált férje, Hidas Antal volt az igazi férfi, az igazi forradalmár az életében. Judit elmondja, hogy Attila ez időben panaszkodott barátai értetlensége miatt. „Hatvany? Nem érti a versemet. Németh Andor? Nem érti a versemet.” Íme az idézet — melyről állítom, hogy így József Attila szájából nem szólhatott. Hatvany Lajossal megvoltak a sérelmei, olykor értetlenséggel is vádolta, de ingerültségébe ragaszkodás elegyedett, igazában apa-komplexus, ami a kurta idézetből aligha sejthető. „A Bandit” pedig vélhette gyarlónak és ingatagnak ezer dologban, de verseket illetően csalhatatlanul érzékeny fülűnek tartotta — s teljes joggal.

Az illegalitás időszakának végén — vagy vége felé? — játszódtott le egy szörnyűséges jelenet, melynek emlékét Szántó Judit szintén föleleveníti. Mennyire híven az igazsághoz? Amennyire embertől (s kivált asszonytól) telik. Attila a lilla-füredi írókongresszusról élete egyik legszebb költeményével tért haza, a szerelmi *Ódával*. Nyilvánvaló volt, hogy más nőhöz íródott, s körünkben köztudomású volt az is, hogy

kihez. Kitört a rettentő „patália”, mint barátok beszéltek, s kihallatszott a „gang”-ra vagy a lépcsőházba a proletáriába áthangolt didoi kiáltás, hogy „Ahhoz írdál te verset, aki a gatyádat mossá!” Érthető indulat, a Didoé is az volt, de a költői ihlet mégsem gyakran alkalmazkodik az ilyen felszólításhoz. Ezt a kiáltást Judit nem idézi fel, ellenben Attilának szájába adja a megjegyzést, hogy „A dalocskát a végén. . . már hozzád írtam. . .” Valóban mondott-e ilyet kétségbeesett vigasztaló szándékában, nem tudom, de ha igaz volna, egyedül állna a lírikusi ingatagság igazán merész kanyarulatai közt is: nem tudok olyan Petőfiről, aki Szendrey Júliához sóhajtaná versben, hogy „Minek nevezzetek?” — csak az utolsó nyolc sorban gondolná meg magát, hogy Prielle Kornéliához kell szólnia. Akárhogy volt is, a jelenet nyomán Judit (mint följegyzí) mérget ivott és kórházba került. Nem tudom, követett-e el öngyilkossági kísérletet máskor is; sem pedig hogy ez volt-e az, amit aztán a borúsán maga elé meredt Attilából a barátai *kibarkochbáztak* (ahogy megírta Kosztolányi, Koestler, Németh Andor, ki-ki a maga módján).

★

A továbbiakat illetően, azt hiszem, szólnom kell a magam viszonyáról Judittal. Ez a viszony udvarias és *semmilyen* volt. Okom volt azt hinni, hogy amíg efélébe beleszólása lehetett, Judit inkább elősegíteni igyekezett Attila összebarátkozását velem, semmint éket verni közénk, noha nem volt titok, hogy hozzájuk képest „polgári” vagyok. Utalok arra az időszakra, amikor még együtt éltek, de Attila (s akkori tudomásom szerint Judit is) búcsút mondott volt az illegalitásnak. Arra azonban, hogy a munkásmozgalomnak hátat fordítsunk, nem gondoltunk — sőt!

Egy délután bejelentés nélkül beállítottak hozzám Szamos utcai legénylakásomra; s rögtön tudtam, mi járásban. „Judit első szava az volt, hogy ezt csak te eszelhetted ki, ez rádvall” — kezdte Attila a bajuszába nevetve. Judit pedig ötszörösen rázta meg a kezem.

Hogy elmondjam, mi történt:

Melegében dült az építőmunkások sztrájkja. Engem a vállalkozók magatartásában főképp az bősztített fel, hogy *lekommunistázták* a munkásokat a bizalmi rendszer elismerésének követelése miatt. Rassay Károly (főszerkesztő az *Esti Kurir* napilapnál, amelynek belső munkatársa, akkoriban főképp vezércikkírója voltam) némi „polgári” habozás után szintén a munkások mellé állt, részben talán az én sugalmazásomra, de főképp mert Rassay, plajbász a kezében, kiszámította, hogy a vállalkozók bérajánlata „szégyenletesen zsupori”. Ez bátorított fel egy derék csínyre: felhívtam Szakasits Árpádot, az építőmunkás szakszervezet vezetőjét, s közöltem vele, hogy a sztrájk tartamára mi ketten ifjabb magyar írók, mármint József Attila meg én, vállaljuk egy-egy sztrájkoló munkás eltartását. S hozza ezt nyilvánosságra, ha jónak látja, a *Népszavá-*ban — tettem hozzá. Ami másnap reggelre meg is történt.

Ismertem Attilát annyira, hogy ezt megengedjem magamnak a nevében; egy *és* kötőszót *s*-re változtatni kéziratában nem mertem volna jóváhagyása nélkül, de itt másról volt szó: részben egy mókáról; részben egy halálosan komoly *ügyről*.

— No és mit szól hozzá Rassay? — kérdezte.

— Nem tudja — feleltem. — A *Népszavát* nem olvassa, inkább a kormányajtót, mert azzal van pörölhetnékje...

— S zokon venné, ha tudná?

— Talán nem. A munkások oldalán áll. De mégis, hogy egy munkatársa így ugrabugráljon... jobb ki nem próbálnom.

— Mitévők leszünk, ha a kőművesek szavunkon fognak? Honnan szedjük a pénzt?

— Beszéltem már Lacival — feleltem, Hatvany Lajosra utalva. Ilyenben mindig számíthattunk rá: a gavallériájára csakúgy, mint csínytevő kedvtelésére.

Mindezen földerültünk. S szóba került, mert hogy’ a fenébe is ne kerülhetett volna, a nyavalyás irodalompolitika. Az a csetepaté, melyet — helytelenül — „népies—urbánus ellentét” néven szokás emlegetni, már kipattant volt; Attila meg én már összezőrdültünk volt régi barátunkkal, Illyés Gyulával,

s hadilábon álltunk a *Válasz* köré gyűlt írócsoporttal. Ebben az ellentétben volt amit áthidalhatatlannak éreztünk, ha csak nem a *mi* álláspontunk elfogadása útján; de hogy a disputára rárakódott személyi keserűséget igyekezzünk róla lehántani, abban egyetértettünk. Hátha a kőműves sztrájk alkalmas lehet erre? Megállapodtam Attilával, hogy azt javaslom Szakasitsnak: szólítsa fel előbb Illyést, aztán másokat is köréből, hogy ehhez a kezdeményezésünkhöz csatlakozzanak. Illyés a felszólításra — mint a *Népszava* egyik következő száma közölte is — meghatott „igen”-nel felelt; többi társa azonban, akit Szakasits felhívott, udvariasan elhárította az ötletet — amin őszintén csodálkoztam, mert ha nagyon nagy véleménnyel nem voltam is Az Est-Athenaeum konzern szelleméről, nem hittem volna, hogy egy ilyen gesztus a sok-szint-játszó vállalatnál egy költőnek rovására lehet. Egység-kísérletünk megfeneklett hát; annál inkább, mert Illyéssel sem maradt bontatlan a frigyünk — az csak később és egészen más körülmények közt állt helyre.

Hanem visszatérve, mielőtt fontosabb dolgokra térnék, a Judit és a magam közti hézagosságot kapcsolatra: ámbár soha egyetlen ingerült vagy szemrehányó szót nem váltottunk, nincs mit csodálnom azon, hogy miután Attila tőle az én környékemre és az én környezetembe menekült, Judit engem is a rontó szellemek közé utal az egykori élettársa köré álmódott legendában. Aránylag kíméletesen bánik velem. Hogy nem voltam elragadtatva, mikor a Siestában, a már félreérthetetlenül skizofréniás József Attila ágyfejénél megláttam, az tény; sokféle gyógy módja lehet a tébolynak, de összezárni valakit azzal, aki elől menekül, ezt még senki sem javasolta panaceának. Bántó szó mindamelllett nem hallatszott senki szájából. Most tudom meg, hogy akkor illetéktelenül beleharaptam az egyik almába, melyet Judit Attilának hozott, s hogy akkor Attila „gyűlölettel” nézett rám. Páris királyfi hadintéző almája óta, ha ugyan nem az édenkerti tudás fájának gyümölcse óta, ez lehetett a legvégzetesebb almaharapás, amiről valaha is értesültem. Leír aztán egy jelenetet Judit,

amelyre viszont annál élesebben emlékszem, ha más okból is. Belépett Flóra. Mint szokása volt, kissé leszegett fejjel, s mint a betegszobában érthető, enyhe zavarban. Judit az ágyfej mellett ülve, kinyúlt derékkal, merően ránézett: „Flóra? Judit vagyok!” Olyan nyomatékkal, mint „Beatrice? Laura vagyok!” És kezét szorítottak, Judit (ezt leírja) szemmel láthatóan „erővel”. Flóra meg én nem tudtuk, hova nézzünk. Attila meredten nézett a semmibe. Ilyen irodalomtörténeti szembesülést kibírni, ehhez minden pirulás kevés.

Judit elmondja, hogy Attila őt akkor feleségének nevezte; levelezőlapot is közzétesz (vagy a nevében Vértes György), amely „József Attiláné”-nak van címezve; annak jeléül, hogy Attila mindvégig magához tartozónak érezte. Aztán idéznek tőlem is egy levelezőlapot, mely József Attila halála után Judithoz mint az özvegyéhez volt címezve — annak jeléül, hogy még annyit sem tudtam, hogy nem voltak megesküdvé. Az, hogy mindketten udvariasságból címezhattük így, nem fordult meg a fejükben.

A Szántó—Vértes-féle hagiográfiában, ahogy most megjelenik a szemünk előtt, két kártevő démon döntötte romlásba József Attilát: Freud és Fejtő Ferenc. Az egyiknek már nem árt ez a vád, a másik pedig majd megvédi magát, ha jónak látja; én egyiküknek sem lehetek hivatott prókátora, csak arról a néhány feltűnő mozzanatról szólnék, amelyben a vád élesen ellentmond — részben az én személyes tapasztalataimnak, részben pedig önmagának.

Fejtőt mind Szántó Judit, mind Vértes luciferi bajkeverőnek ábrázolja, de egészen különböző okokból, kevéssé összeillő tények vagy tényállítások alapján. Juditot a politikai állásfoglalása kevéssé látszik izgatni; alamuszi és pökhendi kullancsembert lát benne, olyat, aki éjnek idején betolakszik családi magányukba, ott ócsárolja Attilának Juditot: „Ezért nem lesz belőled sohasem nagy költő, mert Judit a legszebb verseket beléd fojtja” — hajtogatja. S ezt nem csak Attila tűri el, hanem

Judit is, aki pártját fogja a gyámoltalan, éhenkórász fiatal esszéistának, szerkesztőkhöz futkos az érdekében. Ennyire angyali lélek? Ezt még elhihetem. De nem azt, hogy a luciferi Fejtő ennyire taktikátlan lehet; sem hogy Attila ilyen illojálisan eltúrta légyen egy hozzátartozott asszony sértegetését. Boldogtalanságukat nem titkolhatta, de soha senkit baráti körében föl nem jogosított arra, hogy mocskolja vagy lehordja boldogtalanságának megosztóját.

Vértes György Fejtőben egy kommunistaellenes szociáldemokrata fondorlat luciferi végrehajtóját látja. József Attila Vértes szerint mindvégig párthú kommunista volt s vele tartott Cserépfalvi Imre is, a *Szép Szó* első kiadója; de akik őt ott akkor vagy később körülvettük, a törekvéseiket elgáncsoltuk, kispolgári, trockista és reakciós mesterkedések hínárjába süllyesztettük. Vértes más dolgozataiból, melyekre itt csak röviden utal, tudjuk, hogy kik azok, akikre gondol: Hatvany Bertalan és Németh Andor mellett, akikre Szántó Judit is el-elpötytyent egy-egy kellemetlen megjegyzést, bajkeverő volt még Gáspár Zoltán, Remenyik Zsigmond, K. Havas Géza és, mint a folyóirat második kiadójának, a Pantheonnak igazgatója, Dormándi László. Továbbá e sorok írója, igen szelíd, szinte zavarba ejtően szíves minősítéssel; viszont annál ledorongolóbb hanghordozással tárgyalva Fejtő Ferencet, a háttérben Mónus Illéssel, a *Szocializmus*, a hivatalos szociáldemokrata tudományos pártfolyóirat szerkesztőjével.

Micsoda csodálatos mozaik lehetne ez, ha a kövei összeillenének! De véletlenül sem akad kettő, amely összeillenék. Itt csak a Szántó Judit megemlékezéseincik jegyzeteiben megismételt konstrukcióval foglalkozom — nevezetesen a Mónus—Fejtő-féle aknamunka regéjével. Az igazság az, hogy nem Fejtő volt az, aki József Attilát Mónus büvkkörébe vonta, hanem, ellenkezőleg: Fejtőt „szegény Attila vitte el Mónus Illéshez”. Ezt Szántó Judit följegyzéséből idézem, de tudtam azelőtt is, mindkettejük elbeszéléséből — s meg is írtam *Csipkerózsika* címen közzétett, csonka önéletrajzi jegyzeteimben.

Az aknamunka netovábbja 1936 decemberében követ-

kezett be, amikor a *Szép Szó* közölte Fejtő Ferenc lelkesen elismerő vezércikkét André Gide szovjet-oroszországi útirajzáról, a magyar fordítás megjelenésének másnapján. „*Fejtő Ferenc cikke miatt József Attila ott akarta hagyni a Szép Szót*” — teszi hozzá Vértes György; amiből egy árva szó sem igaz. Ha kifogása lett volna a cikk ellen, szót emelhetett volna ellene a nyomdába küldés előtt — de esze ágában sem volt. A mozaikköveknek még súlyosabb balvégzetére: a Gide-könyv fordításának, akár akkor még a *Szép Szónak* is, Cserépfalvi Imre volt a kiadója, aki — igen érthetően és méltányolhatóan — örült a Fejtő-cikk szerzte publicitásnak, ha aggódott is, mindnyájunkkal együtt, amikor később a fehér magyar ügyészség perbe fogta a könyv szerzőjét (illetve, a „fokozatos felelősség” alapján, fordítóját, kiadóját, végső esetben nyomdai előállítóját vagy terjesztőjét) „a Szovjet-Unió dicsőítése” miatt. Elismerem, itt a mozaik-recsegésnek olyan mutatványos példája játszódott le, amelyhez képest a Vértes-rendezte Fejtő-boszorkányper jelentősége eltölpül: amikor a könyv miatt, amelyet a Szovjetunióban csakugyan ellenforradalmi és trockista irománynak minősítettek, Magyarországon mint kommunistát vetették börtönbe a fordítót, Déry Tibort. Én személy szerint, bevallom, csak egyben nem értettem egyet barátaimmal: Gide-nek ezt a könyvét szellemre ösztövéir írásnak tartottam.

★

Végül: a pszichoanalízis. Mi volt a szerepe József Attila életében, költészetében, gyógykezelésében, összeomlásában? Bonyolult kérdéssor, félve nyúlok hozzá; annyi mozzanatot, súrlódást, orvosi tapasztalatot érint, s nem csoda, hogy még a legavatottabbak sem értenek egyet minden vonatkozásában. Biztos, én csak egyben vagyok: hogy úgy, ahogy Vértes György ábrázolja, nem történt. S arra, hogy az észveszejtő bonyodalom hogyan indult, hadd idézzem a legilletékesebb tanút, Nagy Lajost, az író.

Nemcsak mert Nagy Lajos kitűnő író volt és kitűnő komponya. Hanem mert konstitucionálisan képtelen volt hazudni

— ha néha megpróbálta, nyomban elárulta magát ügyetlenségével s abba kellett hagynia. Judit felidézi, hogy Attila hónapokon át egész éjszakákat átkártyázott (én úgy tudom, még gyakrabban átsakkozott) Nagy Lajossal a Japán kávéházban, s „még a fejük búbja is hamus volt a sok cigarettafogyasztástól”. Költészetben alig találkoztak, ahhoz Nagy Lajosnak nem volt füle, de annál inkább a logikai tornában, kivált annak játékos változataiban, szócsatákban csakúgy, mint kártyalapok és sakkbábuk mérkőzése útján. S ami kivált összekapcsolta őket: egyszerre voltak megszállottjai marxista és freudista elméleteknek. Efféle szintézisre sokan törekedtek, de nem azon pillanatban — a harmincas években —, illetve nem Magyarországon, vagy nem a hozzájuk mérhető szépirok és költők közül. Ők ketten nagyon otthon voltak egymás gondolataiban.

József Attila öngyilkossága után pedig azt mondta Nagy Lajos:

— Én akkor jöttem rá, hogy örült, amikor elmondta kezdeti tapasztalatait a pszichoanalitikusoknál, akikkel kezelteni szerette volna magát. „Egyik a másikhoz küld, egyik se mond nekem semmit magamról”, panaszkolta, „szaladhatok fűhöz-fához, semelyik sem akar vállalni . . .” Nem akarták, mert tudták, hogy pszichotikus jelenséggel állnak szemben, amellyel az ő tudományuk tehetetlen, nem pedig neurotikussal . . . Csodáltam, hogy Attila ismerve a pszichoanalízisnek a maga gyógyhatása határaitól vallott elméletét, erre nem jött rá. Nyilvánvalóan nem akarta látni, amit az eszével tudott; a pszichoanalitikusok pedig — vagy némelyikük — végül úgy látták, hogy azzal, ha megpróbálkoznak vele, mégse tehetnek benne nagy kárt, semmiképp sem akkorát, mintha félreállnak és átengedik a keserűségnek.

Nagy Lajos rátapintott — nem csupán József Attila tragédiájának nyitjára, hanem a pszichoanalitikus dilemmájára is. Azt kellett volna-e mondania a páciens önjelöltnek: „Nézze uram, ön örült; elméleti tudásával, mely a téboly kanyarulatain kívül remekül működik, ezt maga is kikövetkeztetheti tüneteiből. Magán mi nem segíthetünk, legfőljobb eligazíthatjuk egy

elmegyógyászhoz.” Igen, elképzelhető, hogy ez lett volna a helyes válasz; kegyetlen, de félremagyarázhatatlan, s lényegében nem különböző attól, amihez néhány esztendő múlva eljutottak, amikor József Attilát patrónus barátjának, Hatvany Bertalannak kívánságára s pszichoanalitikusának, Dr. Bak Róbertnek jóváhagyásával elkalauzolom Dr. Benedek László elmegyógyászhoz. Mindenesetre azonban rettenetes kockázatokkal járt volna: azzal, hogy egy nagyjában még épelméjű számba menő s kivételesen tehetséges embert a beszámíthatatlanok közé utalnak.

A másik eljárás — és *mutatis mutandis* ebben minden pszichoanalitikus vagy más érdekelt szakember egyet értett — abból állt, hogy legalább *tüneti kezeléssel* igyekeztek egy nagyszerű, de végzetesen beteg elméjű ember fájdalmait csillapítani. Ma sem tudom, a szárszói tragédia után sem, hogy ennél mi okosabbat süthettek volna ki. Az eljárás részletein, ismétlem, vitatkozhatni; de József Attila páciensül vállalásának egyetlen alternatívája az lett volna, hogy kilökkik az utcára és elküldik a pokolba.

Nem volt hát könnyű a pszichoanalitikusnak döntenie, s nem tudom, hasonló esetben, *ma* hogy’ dönt: de Vértes Györgynek nincs kételye ekörül. A pszichoanalízisnek nem kellett volna világon lennie, s akkor József Attilának semmi baja nem lett volna. „Révai József — írja — rámutatott arra, hogy a freudizmus hatása József Attila gondolkodására romboló volt”; s ez, véli, mindent megmagyaráz.

Az én első reflexem erre az okoskodásra, hogy ha ez a „romboló hatás” nincs, a magyar irodalom legszebb versei megíratlan maradnak; de ezt magam sem tekintem érvnek József Attila freudizmusának igazolására. Nem óhajtunk tragédiákat rendelni a sorstól, csak hogy remekek szülessenek belőle; teremtésre ihlető fájdalomból amúgy is van a földön elég. Ahhoz azonban vakság kell — mesterséges, ön-indukálta vakság, ha ugyan nem tökéletes tájékozatlanság —, hogy valaki a fájdalmat és a betegséget ne lássa meg abban a József Attilában, aki egyik elme- és ideggyógyásztól a másikhöz rohant (pszichoanalitikusokhoz is,

másokhoz is), kétségbeesetten könyörögve, hogy „mondjanak neki valamit” önmagáról. Olyasvalaki keresett választ létkérdéseire, akinek minden válasz kevés. Boldog, aki szólamokkal üti el a lélek meghasonlását, trombitaharsogással a létkérdéseket; vagy pedig másképp boldogtalan – szemellenzősen és artikulálatlanul. A butítás, mint gyógymód, foghat némelyeken, de nem a költőn, aki a maga kategorikus imperativuszát fogalmazta meg abban, hogy „az igazat mondd, ne csak a valódit”.

IGNOTUS PÁL

„PERBEN” – JÓZSEF ATTILÁÉRT

A MUNKÁSOK CIMŰ KÖLTEMÉNY ELSŐ, 1931-ES VÁLTOZATÁRÓL

A *Front* című féllegális kommunista folyóirat 1931. december 17-én elkészült egyetlen száma közölte a verset először.¹ A lapot még a nyomdában, illetve a könyvkötészetben eldobozták, árusításra nem került. Ezt követően alig egy hónap múlva ugyancsak megjelent a *Munkások a Szabadon* című folyóirat januári számában. 1932 októberében hagyta el a nyomdát a költő *Külvárosi Éj* című kötete, amelyben a költemény már 36

¹ A *Front* c. lap irodalmából: TAMÁS A.: *József Attila a munkásmozgalomban*. – Csillag, 1956/9. sz. 560. VÉRTES GYÖRGY: *J. A. és az illegális Kommunista Párt*. – Bp. 1964. Magvető. MARKOVITS GYÖRGY: *Egy illegális lap és J. A. A Front*. – OSzK Évk. 1963–64. Bp. 1966. 292. VIDA S.: *A Front 40. évfordulójára – Népszabadság*, 1971. dec. 19. Mell. 5.

*helyen tér el az először közölt változattól, egyben a költő által javított eredeti kézírattól.*²

József Attila néhány versének szövegingadozása ismert. Éppen ezért ide kívánczok Németh Andor véleménye:

„A József Attila versek kritikai kiadásával megbízott irodalmi bizottságnak . . . össze kell állítania legalább a jelentékenyebb József Attila versek változatait is. József Attila ugyanis, mint más helyütt már említettük, végtelen türelemmel javítgatta-csiszolgatta verseit, még azokat is, amiket már közzétett. E változatok összehasonlítása, a változtatások technikájának kivizsgálása és kiértékelése mély bepillantást enged majd a költő emberi- és műhelytitkaiba.”³

A *Munkások* is a közzétett és „javítgatott-csiszolgatott” versek közé tartozik. Nem érdektelen egy pillantást vetnünk a vers először közölt variánsára azzal, hogy a kritikai kiadások a jövőben ezt figyelembe vennék. Az egész költemény összevetését mellőzzük, csupán két eltérést emelünk ki; ezeket jobbnak érezzük az első változatban mint a ma közismert sorokat.

A harmadik versszak harmadik sorának második része az eredeti — első — változatban gondolatjelek között kapott *kiemelt* hangsúlyt.

„*A munkabér — a munkaerő ára —*”

Míg ebben az esetben magyarázó jelentésű ez a „munkaerő ára” kifejezés, addig a mai változatban, két vessző között, nincs eléggé hangsúlyozva a munkabér csekélyége. Ez — szerintünk — csökkenti a munkások verejtékes robotjának jelentőségét. Szinte elvész a többi sor között „A munkabér, a munkaerő ára”, így leírva s majdnem átsiklunk valódi, mély jelentése fölött. Az első variáns megállít, megdöbbsentet bennünket: a munkás munkaerejének alacsony árára hívja fel a

² A kézirat a Petőfi Irodalmi Múzeumban a JA-an B/1/276, JA—51 sz. alatt van. Egy lényegtelen sajtóhibát nem számítva, a *Front*-beli közléssel azonos.

³ NÉMETH A.: *Utószó József Attila élettörténetéhez* — Csillag, 1948. dec. 13. sz. 3.

figyelmet, kiemelve — formailag is érzékeltetve — a mondanivaló fontosságát.

A kortársak, harcostársak, elvtársak emlékeznek még e vers megszületésének körülményeire. A *Front* számára írta a költő. Mindent el akart rajta keresztül mondani József Attila; mindazt, amit a párt közölni kívánt ekkor a munkássággal. Sokáig formálta, javítgatta versét, míg közlésre adta decemberben. Tamás Aladár szerint 1931. november közepén kezdte írni a *Munkások*at József Attila, s a decemberben elkészült lap már a költő által többször javított szöveget közölhette.⁴

Mérnöki pontossággal tervezte meg a költő e hatalmas költemény öt versszakát. Az első, átfogó kép a tőkés világról. A föld fölött szállunk — képzeletben. Később, Radnótinál konkrét formát ölt ez a költői kép. Nem olyan világméretű, átölelő vagy inkább Föld-Glóbusz értelemben cseng vissza, mint József Attilánál: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj”.⁵

A magasból földközelve érve, a „kis bűvő országokra” tekintve a kapitalizmus létrehozta nagyváros munkások-lakta „érdes része” válik láthatóvá. Majd megérkezünk a fenti világból a szomorú valóságba, a földre, a külvárosba, a gyarak közé.

Tovább szűkül a kép. A harmadik versszakban — hazatérve a gyárból — már egy munkáslakásban vagyunk, belül a falakon. Ott az asztal, rajta újságpapírban kenyér, a falon poloskák. S ekkor — belülről — egy nyomorult proletár lakásának ablaküvegén át látjuk a külvilágot, az utcát, az ott surranó, botladozó vagy éppen lopakodva haladó személyeket. E versszakkal be is fejeződik a szomorú munkáslakás ábrázolása. A málló, penészes falak tövében „törten egymás hátán” alsznak a munkások s velük együtt, köztük a költő. Vége a súlyos robotnak, mélyen, horkolva menekülnek mindannyian az álmovilágba.

⁴ TAMÁS ALADÁRRAL 1971. október 7-én folytatott beszélgetésem alapján.

⁵ RADNÓTI M.: *Nem tudhatom*

Az ötödik versszak: álomkép. Fülünkbe cseng a megbüntett Plátó optimista mondata *Az ember tragédiájából*: „Még a borsón is szépét álmodom”.⁶

Ez a szép álom itt nem más, mint a kommunisták vezette osztályharcos munkásság jövő győzelmébe vetett hite. A történelem futószalagján — és nem futószalagán! — *Ez* a győztes munkásosztály fogja meghódítani, elfoglalni a gyárat. A gyár fölött pedig győzelmi lobogó világít: a munkásosztály vörös zászlaja!

Elérkeztünk a költemény befejező sorához, amely az eddigi József Attila kiadásokban eléggé változatos.

A *Munkások* tudományosan pontos diagnózis az 1930-as évek elejének munkássorsáról. Sötét, de realista az első négy szakasz képe, míg az ötödik versszak — stílusterés. A munkások helyzetének, sorsának tükrözése és a hozzáfűzött — ha úgy tetszik: „deus ex machina” — költői vallomás a megformálás minden nagyszerűsége ellenére is, deklaratív, szónoki jellegű.

„Még nem minden ízében tökéletes a költemény, de a kísérlet tanulságos, eredményes.”⁷ A vers a párt új stratégiájának szellemét sugározza. Ezért tekinthetjük ebből a szempontból is fordulópontnak József Attilának ezt a költeményét, nemcsak a „költői realizmus új, sajátos változata” első darabjának.⁸ „Racionalizmus és irracionálizmus végletei között kíséreltetett József Attila, hogy „megszerkessze a harmóniát” — írja Barabás Tibor.⁹ „Erőtlen, de egyenetlen vers” — mondja Németh Andor s hozzáteszi — az utolsó versszakról szólva —: „Az első két sor ihletlen

De — elvtársaim! ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött. —

⁶ MADÁCH I.: *Az ember tragédiája*. XII. szin, 3493. sor

⁷ BALOGH LÁSZLÓ: *József Attila* — Bp. 1969. Gondolat. 91.

⁸ SZABOLCSI MIKLÓS: *Költészet és korszerűség* — Bp. 1959. Magvető, 31.

⁹ BARABÁS T.: *József Attila a szegénység költője* — Bp. 1942. Világosság ny. 9.

s aztán költészet és emelvényretorika váltakozik az *üresen konvencionális befejező sorig* : szegzi az Ember öntött csillagát.”¹⁰ Gyertyán Ervin is úgy látja, hogy a *Munkások* ötödik versszakának ezek a befejező sorai „nem szervecsen nőnek ki a vers egészéből”.¹¹ Fodor András szerint pedig „Az utolsó sorban a »csillagát« jelzőjeként két másik variánst is említenek (vörös, ötágú), de az »öntött csillagát« összetétel jelzője illeszkedik szervecsben a vershez. Benne fejeződik ki leginkább az égi csillagtól minőségileg különböző, munkás, földi tevékenység szimbóluma.”¹²

A fenti idézetek mind a kritikai kiadásban közölt szövegváltozatokra vonatkoznak. Egységesen arra a következtetésre jutottak — kimondatlanul is — az idézett szerzők, hogy e vers ötödik szakasza körül „valami nincs rendben”. Üssük fel a kritikai kiadás azon oldalát, ahol a jegyzet a *Munkásokkal* foglalkozik.

„31. *Munkások*. A Külvárosi Éj szövegét közöljük. — Előtte a Szabadon c. folyóirat 1932. januári számában jelent meg. Ezzel csaknem mindenben egyező, sajátkezűleg javított gépírásos szövege megvan a Múzeumban. — Közölte a moszkvai Új Hang 1938. évi 3. száma is.” ... „Többek állítása szerint a költő a »vörös csillagát« szöveggel szavalta versét, ezt a változatot hozzák a felszabadulás után megjelent első kiadások is. Az »ötágú« jelzőről szóló hagyomány nem látszik hitelesnek.”¹³

Mielőtt e jegyzet — a vers sorsára döntő — soraival vitába szállnánk, olvassuk el az 1950-es kiadás jegyzetét is, amely ugyancsak 1932-ben írt versként hozza a *Munkásokat*. „*Munkások*. A vers utolsó sorában a »vörös csillag« helyén az első kiadásban »öntött csillag« áll. Az »öntött« jelzőt, amely való-

¹⁰ NÉMETH A.: *József Attiláról* — J. A. összes versei. Bp. 1938. Cserépfalvi. 560.

¹¹ GYERTYÁN E.: *Költőnk és kora* — Bp. 1963. Szépirodalmi. 165.

¹² FODOR A.: *Szólj költemény*. József Attila élete és költészete. Bp. 1971. Móra Kiadó, 124.

¹³ J. A. *Összes Művei* 1–4. köt. — Bp. 1955–1967. Akadémiai K. 2. köt. 389–90.

színűleg a cenzúra miatt került a versbe, a felszabadulás után egyes kiadások »ötágúra« állították vissza. Verstani meggondolások a »vörös« megoldást ajánlják.”¹⁴

Közös vonás a fenti idézetekben, hogy mindkettő 1932-ben írt versről beszél, ugyanakkor az utolsó kiadások már 1931-ben keletkezettnek tüntetik fel, — de az 1932-es szövegváltozattal! Ezt az ellentmondást nem oldotta fel még egy kiadás sem!

József Attila 1931-ben írta a *Munkásokat*. A betiltott, elkobzott folyóiratok egyenként 3000-nél több példányban készültek el, jelentek volna meg, lettek volna hivatottak a költeményt terjeszteni. (Ugyanakkor a *Külvárosi Éj* kötet alig 1000 példányban hagyta el a Vadász utcai Törekvés nyomdát 1932-ben.)

Az elsőként idézett jegyzet ellentmondása: az „Ezzel csaknem mindenben egyező, saját kezűleg javított gépírási szövege megvan a Múzeumban” idézet félreérthető. Ez a mondat: „A Külvárosi Éj szövegét közöljük” ebben a megfogalmazásban olyan értelmű, mintha a *Külvárosi Éj* című kötet alapján közölt szövegváltozat gépírási eredetije lenne meg a Múzeumban, holott a *Frontban* megjelent *Munkások* József Attila által javított eredeti kéziratáról van szó! A „Többek állítása szerint” — kitétel lehet igaz, bár attól függ, hogy a „többek” mikor és hol hallották a költőt, aki így szavalta ezt a versét? *Leírva viszont sehol* sincs a „vörös csillag” formula a felszabadulás előtt kiadott kötetekben. Nem meggyőző az az érvelés, hogy „valószínűleg a cenzúra miatt” nem került bele a versbe, mert nem egyes szavak, szóösszetételek miatt kobozták el a *Döntsé a tőkét . . .* kötetet sem, hanem a könyv — illetve egy vers, a *Szocialisták* — egésze, mondanivalója alapján! Nem tartjuk szerencsés indoknak azt, hogy „ezt a változatot hozzák a felszabadulás után megjelent első kiadások”, hisz ezek az „ötágú” formulát közlik.¹⁵ Ellentmond ennek a másik kiadás jegyzete is, amely azt írja: „a felszabadulás után egyes kiadások »öt-

¹⁴ J. A. összes versei — Bp. 1950. Révai. 615.

¹⁵ „Döntsé a tőkét. . .” J. A. forradalmi versei. Bp. 1945. Cserépfalvi. 28.

ágúra« állították vissza”. — Visszaállítani — véleményünk szerint — azt lehet, amit elmozdítottak valahonnan, viszont az „ötágú” nem állt sehol, tehát nem beszélhetünk visszaállításról. Ugyancsak e jelzőnek, de magának József Attilának is ellentmond ez az „ötágú” formula, hiszen *így egy szótaggal több van ebben a sorban!* Emiatt „döccen” a vers, mint maga az indoklás is. Az 1950-es kiadás eme tétele: „Verstani meggondolások a »vörös« megoldást ajánlják” — nem lehet komoly érv! E „meggondolások” eredménye az, hogy több mint negyedszázada így ismerik, így tanítják, így szavalják József Attila e versét, holott *a költő ezt így soha nem írta le a Munkások című költeményében!*

A vörös csillag jelentőségét nem kisebbítve tudjuk, hogy a vörös zászló volt és ma is az a munkásosztály hatalmának egyik jelképe elsősorban szerte a világon! A vers keletkezésekor pedig pontosan ennek megfelelő taktikai irányvonal érvényesült a párt politikájában. Ilyen hosszú idő távlatában ezt most már nyugodt szívvel tudjuk és vallhatjuk. Éppen e miatt kell vitakoznunk a mostani formula hol „öntött”, hol „vörös” jelzős összetételével. Meg azért is, mert ez a „világítón kitűzi zászlaját” *illik szervesen a vers egészéhez!* Nem lóg ki, mint ahogy azt többen is megállapították az előbbiekről. A „futószalagjára” kifejezés pedig azért jobb, mert ez felel meg a magyar nyelv törvényeinek — benne a *j* birtokjel nem hanyagolható el.

Ma is időszerűnek tartjuk a több mint húsz évvel ezelőtti, az első, teljességre törekvő kiadás után közölt bírálat egyes megállapításait:

„A hibák közül még kiemeljük a Jegyzetek semmitmondó voltát, az évjelzés következetlenségét, . . . ennek a kiadásnak sok érdeme mellett, komoly hibái is vannak. Nem tévedünk, ha ezeket a hibákat elsősorban felületességnek, gyors munkának tulajdonítjuk. A kötet összeállításának problémáit nem vitatták meg, pedig egy új József Attila kiadás nem a kiadónak az egyéni ügye, hanem minden magyar olvasóé, és így a kiadás előkészületeit is helyes lett volna alaposan megtárgyalni. De tanulságul szolgál a kötet azért is, mert hibáin megláthatjuk, milyennek kell lennie az új, a most készülő József

Attila kritikai kiadásnak. — Tartalmaznia kell a költő minden versét, minden kéziratát, *össze kell vetni a változatokat* [Kiemelés tőlem. — V. S.], hogy teljes képet kapjunk József Attila költészetéről. Bőséges jegyzetanyaggal kell szolgálnia az egyes versek keletkezésére, megjelenésére, sorsára vonatkozólag.

*A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
József Attila Munkaközössége*¹⁶

Összegezve: célszerűnek tartanánk, hogy az 1931-es keltezésű verset, *az 1931-ben megírt* formában is közöljék a kötetek; ha a költő kezevonását őrző kézirat szolgálna a következő kritikai kiadás alapjául a *Munkások* esetében.

VIDA SÁNDOR

¹⁶ Csillag, 1950. júl. 32. sz. 55.